

УДК 94(470+371)“18”

О.В. Зінченко

ЧИЧЕРІНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У статті висвітлюється процес опрацювання Б.М.Чичеріним концепції правової держави, її сутність та значення у розвитку суспільства.

Ключові слова: *абсолютистське самодержавство, громадянські і політичні права людини, конституційна монархія дуалістичного типу, концепція правової держави.*

В статье освещается процесс выработки Б.Н. Чичериным концепции правового государства, ее сущность и значение в развитии общества.

Ключевые слова: абсолютистское самодержавие, гражданские и политические права человека, конституционная монархия дуалистического типа, концепция правового государства.

In article process of development of B.N.Tchitcherin of the concept legal State its essence and value in development of a society is shined.

Key words: the absolute autocracy, the civil and political human rights, the constitutional monarchy of dualism type, the concept of a lawful state.

Постановка проблеми. В умовах побудови правової держави, процес якої супроводжується шкідливими для суспільства тривалими і невгамовними політичними пристрастями, виявляється актуальним теоретичний та практичний досвід минулого з усіма його недоліками, помилками і корисними для успадкування позитивами. Мета статті – висвітлення процесу опрацювання Б.М.Чичеріним концепції правової держави, її сутності та значення у розвитку суспільства. Головне ж завдання пов'язане з аналізом наукових, публіцистичних праць та спогадів вченого.

Аналіз актуальних досліджень. Не зважаючи на визначальний вплив творчого спадку Б.М.Чичеріна на теоретиків російського неолібералізму, його концепція правової держави до 1917 р. спеціально не вивчалася. В радянській історіографії її вперше згадували всередині 80-х років ХХ ст. правознавець В.Д.Зорькін [5, с.19] та історик К.Ф.Шацілло [20, с.541]. Упродовж 90-х років ХХ ст. проблему зачіпали В.В.Шелохаєв [21, с.34], Л.Новикова, І.Сіземська [7, с.127-129] та Л.М.Іскра [6, с.4], а на початку ХХІ ст. – правознавці О.В.Захаров [2] та В.Е.Березко [1]. У вітчизняній історіографії питання частково торкалися М.В.Зенкін [3] та О.В.Зінченко [4]. Однак предметом спеціального дослідження порушена проблема не стала.

Виклад основного матеріалу. Своєю боротьбу за встановлення правової держави Б.М.Чичерін розпочав разом з боротьбою за скасування кріпосного права. Відкриті і конкретні вимоги громадянських свобод він висунув у написаній у червні 1855 р. статті «Сучасні задачі російського життя» [18, с.51-129]. Слід зазначити, що у рукописному вигляді став відомим другий варіант цієї статті, що була опублікована пізніше за кордоном. У першому ж тексті Б.М.Чичерін висунув прямі вимоги конституції. Однак К.Д.Кавелін, прочитавши статтю, порадив її авторові сформулювати вимоги громадянських свобод у завуальованій формі. «Я з цим погодився і переробив статтю у цьому сенсі», – зга-

дував пізніше вчений [13, с.163]. В той же час інакоровно автор багаторазово підкреслював необхідність запровадження народного представництва та основного закону як найважливіших умов виходу Росії з кризи, у якій вона опинилася.

Б.М.Чичерін показав найважливішу сутність цієї кризи і її причини. Він називав миколаївський режим «хибною системою управління, яка розбещує державний організм, підриває «усі підвалини громадського життя», придушує усі внутрішні сили країни, примушує народ «шкарубнути і тупіти у своїй німотній покірності» [18, с.51]. «Хибна урядова система підточила могутність Росії, – уточнював вчений, – за того знівечення громадського організму, що розповсюдилося навкруги..., усередині загальний розлад та розпадань. Всюди беззаконня, всюди утиски, всюди скарги та невдоволення» [18, с.51-52]. Із останніх фраз, що звучали рефреном, логічно випливалася думка про необхідність усунення беззаконня та утисків запровадженням законності та свободи, що само собою усунуло б скарги та невдоволення. І автор підсилював логічність такого висновку віднесенням своєї країни до числа європейських держав, переважна більшість яких на той час виявлялася конституційними монархіями. «Російський народ, – підкреслював він, – спроможний розвиватися, він належить до сім'ї народів європейських і з усіма особливостями, з усією убогістю історичного змісту, він розвивався паралельно з ними, відповідно до одних і тих же засад життя... Російський народ висувається у європейську сім'ю і постає одним з народів, що керують ходом історичних подій» [18, с.59, 62].

Один з найбільш ефективних засобів запровадження правової держави Б.М.Чичерін вбачав у публічності та гласності судочинства. Публічність та гласність судочинства забезпечить, на переконання вченого-правознавця, правильність суду, прискорення судового процесу, знищить незчисленні зловживання, що ховаються у п'яті закритих засідань. І позивачі, і обвинувачені знайдуть у гласності та публічності суду захист від утисків, судді –

спонукання до правосуддя, а уряд та народ – пізнання справжнього становища судочинства. Поряд з цим, постійні відкриті та гласні судові засідання, покарання злочинів «розвине в громадянах почуття права та законності, що складають першу підвалину будь-якого розумного життя» [18, с.125]. В останній фразі неприховано звучала ідея перетворення Росії на правову державу, першою підвалиною якої виявилися б право та законність.

Після скасування кріпосного права Б.М.Чичерін, як і багато інших глибокодумних людей його доби, сподівався, що антикріпосницькі перетворення 60-70-х років XIX ст. приведуть Росію до «представницького порядку», який виявиться «завершенням усіх здійснених реформ, що слугують його приготуванням» [10, с.42]. Він переконував правлячі кола та громадськість країни у закономірності та неминучості перетворення Росії на правову державу і заради наближення цієї мети брав активну участь у ліберальному русі. Російський історик Л.М.Искра у праці, що вийшла з друку у 1999 р., підкреслював, що «цю проблему він намагався вирішити, впливаючи на державну владу та суспільство як своїми науковими та публіцистичними творами, так і власною політичною діяльністю» [6, с.4].

Б.М.Чичерін писав, що абсолютизм на певному етапі свого існування сам створює умови для виникнення політичної свободи шляхом знищення середньовічних привілеїв та сприянням розвитку середніх класів. Ліквідація ж станового ладу, який ґрунтується на кріпосному праві, призводить до загальногромадянського ладу, що базується на особистій свободі та рівності усіх членів суспільства. Однак ці громадянські свободи є неможливими без свобод політичних. «Уявляти, що можна залишатися за старого політичного ладу, коли увесь громадянський побут змінився, – підкреслював вчений, – означає зовсім не розуміти державного життя» [12, т.2, с.343]. Б.М.Чичерін констатував, що безумовний опір назрілій необхідності перетворень здатен породити неминучі криваві соціальні потрясіння. Якщо стара система управління покаже себе нездатною «рухатися услід за розвитком суспільства», «її остаточно знесе нестримний потік подій. Такою виявилась стара монархія у Франції» [17, т.2, с.343]. Далі він додавав, що «зберегти стару владу за громадського порядку, який абсолютно змінився, немає можливості» [17, т.2, с.333].

Відмічаючи невмолитий характер цього історичного закону, вчений переконував, що правова держава виявляється природним і неминучим результатом властивого усім народам

суспільного розвитку. «З плином часу та з успіхами цивілізації, – пояснював він, – на всі народи повинні розповсюджуватися права людини; усі повинні долучитися до свободи та рівності» [17, т.2, с.376]. За висловом вченого, «головною рушійною пружиною розвитку» суспільства є властиве йому постійне протиборство соціальних сил, що неминуче веде до його поступового самовдосконалення, яке завершається встановленням правової держави. «Зрозуміло ж, мета, до якої веде це протиборство, – констатував він, – полягає у встановленні цілком правомірного, (правового – О.З.) основаного на взаємному обмеженні свободи громадянського порядку» [17, т.2, с.377]. Таким чином, Б.М.Чичерін вважав закономірним встановлення правової держави. Остання, за його словами, «виявляється плодом всесвітньо-історичного процесу», національні особливості правового розвитку різних народів «зливаються в одну урочисту ходу всесвітньої історії» і «рівноправність складає нормальний порядок, до якого прийшли чи повинні прийти усі освічені суспільства» [12, т.3, с.407; 17, т.1, с.4, 245]. Громадянське суспільство, за висловом вченого, складає собою протиборство безконечної множини устремлінь, яка витончує сили та здатності кожної людини і тому «є головною рушійною пружиною розвитку», а «кінцева ж мета, до якої веде це протиборство, полягає в установленні цілком правомірного громадянського порядку, що ґрунтується на взаємному обмеженні свободи» – тобто правової держави [17, т.2, с.377].

Б.М.Чичерін з різних форм правової держави перевагу надавав конституційній монархії. Слід зауважити, що чичерінська концепція конституційної монархії складає собою багатопланову та широкомасштабну проблему. Тільки її спеціальному розгляду вчений присвятив сім друкованих аркушів тексту у його фундаментальних творах [12, т.1, с.161, 182; т.3, с.223-268; 11, т.2, с.232-233, 377-387; 17, т.2, с.258-264; 14, с.180-256]. А якщо врахувати його часткове чи непряме звернення до цієї теми, то це складе величезний обсяг друкованої продукції. Так, тільки монографія «Про народне представництво» нараховує 810 сторінок [14]. Отже, всебічне вивчення проблеми обернулося б спеціальною працею. Ми ж порушимо її підвалину: погляди Б.М.Чичеріна на структурні особливості конституційної монархії, на механізм її функціонування, а також на умови її запровадження в Росії.

На переконання вченого, конституційна монархія складає найкращу політичну форму громадського ладу, гармонічне сполучення вла-

ди, закону та свободи. Тут стримується свавілля одноосібної влади, з одного боку, та необмеженої свободи, – з іншого боку. «Ця форма, – констатував вчений, – має усі вигоди політичної свободи, але усуває багато її недоліків» [12, т.3, с.232; т.4, с.161]. Аргументуючи зверхність конституційної монархії, він писав, що перед демократією вона має ту «величезну перевагу», що «тут не панує маса», усувається деспотизм більшості, стримується воля «низів», що складає «найважливішу умову врівноваженого управління». З тієї ж причини «тут немає місця легковажним захопленням» і незрівнянно краще здійснюється політичне виховання народу: маса звикає до думки, що існує порядок, який необхідно поважати, і не все залежить від її волі, а успіх виявляється не плодом миттєвого спалаху, а результатом постійної, впертої і розумно спрямованої діяльності. Наявність демократичного елемента «стримує наміри та спроби аристократії несправедливо володарювати над народною масою». Тут вимагається від керівників вища здібність, а боротьба політичних партій не досягає властивого демократії ступеня жорсткості і не має відповідних згубних наслідків через наявність стримуючих начал. Цій системі влади властиві еластичність порядку, можливість пристосовуватися до різних умов життя: кожен елемент може отримати перевагу в залежності від того, що необхідно на цей час [12, т.1, с.161-162].

У ці ж роки вчений опублікував, говорячи словами В.Д.Зорькіна, «один з основних своїх політичних творів – «Власність та держава» у двох томах» [5, с.19; 13, т.1-2]. Автор висунув перед собою задачу встановити закономірності розвитку політичної свободи і «запропонувати російському юнацтву спільний здобуток наукової праці та життєвого досвіду для керівництва у майбутній громадській діяльності» [15, с.8]. В книзі розглядалися проблеми розвитку громадянського суспільства, його ролі в установленні громадянських та політичних свобод, ролі середніх класів та політичних партій у розвитку народного представництва, сутність розподілу гілок влади і т. інше. Він переконував у закономірності та історичній неминучості того, що в Росії свобода особиста поєднується зі свободою політичною, яка «виражається у праві разом з іншими брати участь у вирішенні громадських справ», «у покликанні громадян до участі у вирішенні громадських справ» та що, нарешті, «самообмеження самодержавної влади в однаковій мірі благодійне і для неї самої і для підданих» [17, т.2, с.303, 312, 307].

Протягом 90-х років XIX ст. Б.М.Чичерін дійшов остаточного переконання, що необмежена монархія несумісна з досягнутим країною рівнем розвитку. «Нині Росія управляється покидьками російського народу, – підкреслював він у 1894 р. у спогадах. – За таких умов обмеження самодержавної влади постає нагальною потребою. Воно одне може очистити задушливу атмосферу, що охопила нас з усіх боків, внести життя у гниюче болото і дозволити зітхнути тим здоровим елементам, котрі ховаються у надрах російської землі» [10, с.260].

Останню крапку у своїй боротьбі за перетворення Росії на конституційну монархію Б.М.Чичерін поставив у написаній і опублікованій у 1900 р. за кордоном за підписом «Російський патріот» брошурі «Росія напередодні двадцятого століття» [16]. Безкомпромісний історик-монархіст С.С. Ольденбург, називаючи брошуру «анонімним памфлетом», підкреслював: «Сам цей факт був значнішим, ніж зміст цієї книги, що придириливо критикувала усі найголовніші аспекти царювання Імператора Миколи II: «легальна опозиція» ставала на нелегальний шлях» [8, с.147]. Вчений писав, що необмежена монархія не допускає до влади здібних людей з самостійною думкою з різних питань, наближає до себе лише угодників та улесників-кар'єристів. Внаслідок цього за Олександра III моральний рівень бюрократії на всіх поверхах державної системи понизився до неймовірних меж [16, с.88-89]. За його висловом, «безмежне свавілля та мережа брехні, що панували всюди, зверху до низу обплутавши російське суспільство», придушують усе незалежне, самодержавна влада перетворилася на «ігрище особистих інтересів нечуваних негідницьких властивостей» [16, с.145-146].

У встановленні панування обов'язкового для усіх громадян та прошарків закону вчений вбачав вихід з того становища, що склалося в Росії, що, на його переконання, неможливе в умовах абсолютизму. Нагальне обмеження самодержавства законами Б.М.Чичерін і вважав найважливішою задачею доби. Він доходив висновку, що саме «у цьому і полягає справжнє завершення реформ Олександра II. Іншого виходу для Росії немає» [16, с.164]. «Для того ж, щоб Росія могла йти вперед, – розвивав цю думку автор брошури, – необхідно, щоб свавільна влада замінилася обмеженою законом і обставленою незалежними установами владою. Споруджена Олександром II будівля повинна отримати своє завершення; встановлена ним громадянська свобода повинна бути закріплена і зміцнена свободою політичною»

[16, с.160]. Для обмеження абсолютизму тепер Б.М.Чичерін вимагав запровадження двопалатних повноправних представницьких зборів. Нижня палата, з законодавчими повноваженнями, мала формуватися з двох-трьох представників земств кожної губернії. Перетворена на верхню палату Державна рада підлягала очищенню від недієздатних членів, що формально посідали місце відповідно до чину [16, с.152-153, 171].

Б.М.Чичерін був прихильником принципу поступовості процесу. Він зазначав необхідність функціонування на першому етапі російського народного представництва дуалістичного, а не парламентського правління. «Про заміну необмеженої монархії парламентським правлінням, – підкреслював вчений, – у сучасних умовах не може бути й мови. Парламентське правління вимагає досвідченості, освіченості, усталених партій. Усього цього у нас немає» [16, с.153]. Слід зазначити, що ідейно-теоретичним обґрунтуванням висунутих у цій брошурі вимог виявився трьохтомний «Курс державної науки», що побачив світ у 1894-1898 рр. У першому та третьому томах містилися глави під назвою «Обмежена монархія» [12, т.1, с.161-182; т.3, с.223-268]. Цій же задачі слугували інші глави трьохтомника, а також книга «Про народне представництво», що вийшла другим виданням у 1899 р., у 1900 р. «Філософія права» з досить широким розділом «Громадянське суспільство», а у 1903 р. – збірка статей «Питання політики» [14; 19; 9]. Вчений зазначав, що однією з важливих відзнак готовності суспільства перейти до представницького ладу є успішна діяльність органів місцевого самоврядування. «Щоб дійти правильного висновку, – уточнював він, – необхідно порівняти виборні установи з урядовими і подивитися, чи краще ведуться справи чисто бюрократичним шляхом... Якщо виборні установи йдуть успішно і їх очолюють обдаровані, чесні і освічені люди, то можна сказати, що суспільство визріло для політичної свободи» [17, т.2, с.335]. Успіхи ж російського земства у всіх напрямках господарського та соціального життя і його роль у розвитку ліберального руху не підлягали сумніву. У книзі «Питання політики» піддавалась нещадній критиці бюрократія і ілюстрацією успіхів земства доводилась нагальна необхідність запровадження народного представництва. Автор називав абсолютистську бюрократичну систему «механічним ладом», «велетенською мертвою машиною», що придушує всіляку самодіяльність, «мертвямим організмом», «виразкою держави», у якій ховаються «величезні небезпеки», «зачиненою з усіх боків кліткою, у якій не-

можливо дихати» [9, с.70-93]. Він доходив висновку, що усунути усі ці властивості бюрократії можуть лише необхідні правові заходи, і уточнював, що «за конституційних правлінь цій меті слугують представницькі збори» [9, с.99-100].

Правову державу Б.М.Чичерін вбачав у запровадженій законом системі влади чи установ, що керуються законом і спрямовуються на правове забезпечення «панування загального інтересу над приватним» і на одночасний захист свободи особи [19, с.307]. Виходячи ж з того, що «справжній корінь свободи полягає в особистому праві», а «громадянське суспільство є справжнє поле діяльності людської свободи», вчений вважав правовою лиш ту державу, у якій особисті права гарантуються законом, що обмежує дії влади, та незалежним судом. Сюди, перш за все, він відносив недоторканність особи, її житла та майна з принципами «хейдис корпус», а також захист свободи сумління та думки [19, с.309, 311]. Вчений звертав увагу і на важливу роль середніх класів у розвитку правової держави. Він доводив, що середні класи демонстрували не тільки охоронні тенденції, але й виступали головними носіями ліберальних та демократичних ідей та устремлінь, панували у нижніх палатах народних представництв, визначали характер, зміст та спрямованість громадської думки, складали масову опору середніх політичних партій – консервативних і ліберальних, вели за собою у звичайній ситуації нижчі прошарки та класи і таке інше. [17, т.2, с.362; 12, т.3, с.518, 519, 520, 642; 14, с.611, 640, 641, 674, 694, 702]. На переконання Б.М.Чичеріна, саме середнім класам, у першу чергу сільським власникам, що складають основну масу населення, властива найбільша прихильність до правового устрою суспільства, правової держави [12, т.3, с.519].

Б.М.Чичерін справив вплив на виникнення та розвиток російського «нового лібералізму». Основні вартісні величини його творчого доробку чітко віддзеркалюються у програмних цінностях неолібералів. Це, перш за все, законність, конституціоналізм, місцеве самоврядування, елементи соціальної спрямованості боротьби, неприйняття революційних методів перетворень у суспільстві [21, гл.2, 3, 4; 20]. «Звичайно, новий вид лібералізму виник не на пустому місці, – зазначали у 1993 р. філософи Л. Новікова та І.Сіземська, – багато у чому він «плоть від плоті» дворянського лібералізму» [7, с.133]. Вони підкреслювали, що саме чичерінська концепція правової держави «виявилась філософським «плацдармом», що «новий лібералізм дав поштовх подальшому розвитку ідей правової держави» [7, с.134]. Дослідники

писали, що новий лібералізм у Росії був пов'язаний з іменами правознавців П. Новгородцева, І. Покровського, В. Гессена, Л. Петражицького, Б. Кістяковського, С. Гессена, які продовжили розвиток ідей Б. М. Чичеріна. «З класичним лібералізмом цих мислителів, – продовжували вони, – поєднували визнання самоцінності людської особи і її свободи, захист ідей правової держави... Новгородцев, Кістяковський та Гессен визнавали свій зв'язок з попередниками і дорожили ним» [7, с. 135-136].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, Б. М. Чичерін вперше в історії Російської імперії науково обґрунтував об'єктивну закономірність і неминучість обмеження абсолютистського самодержавства основним законом, запровадження громадянських та політичних прав людини, запропонував цілісну концепцію правової держави у формі конституційної монархії дуалістичного типу. Ця концепція, як і увесь багатющий та широкоаспектний творчий спадок вченого, виявилась ідейно-теоретичним фундаментом виникнення та розвитку російського неолібералізму і знайшла практичне втілення в життя в запровадженні в Росії конституційної монархії дуалістичного типу, яка функціонувала упродовж 1906-1917 рр. Важливо також зазначити, що актуальним постає питання щодо вивчення впливу чичерінської концепції правової держави на розвиток політології і формування громадської думки на теренах колишнього СРСР після падіння комунізму, у тому числі і на Україні

ЛІТЕРАТУРА

1. Березко В.Э. Конституционно-правовые взгляды Б.Н.Чичерина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В.Э.Березко. – М., 2003. – 134 с.
2. Захаров А.В. Государственно-правовые воззрения Б.Н.Чичерина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.В.Захаров. – Белгород, 2002. – 22 с.
3. Зенкін М.В. Історичні та суспільно-політичні погляди Б.М.Чичеріна : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / М.В. Зенкін. – Дніпропетровськ, 1999. – 16 с.
4. Зінченко О.В. Б.М.Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О.В.Зінченко. – Харків, 2002. – 18 с.
1. Зорькин В.Д. Чичерин. Из истории политической и правовой мысли / В.Д.Зорькин. – М. : Юр. лит, 1984. – 112 с.
5. Искра Л.М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме / Л.М.Искра. – Воронеж : Истоки, 1999. – 194 с.
6. Новикова Л. Идейные истоки русского либерализма / Л.Новикова, И.Сиземская // Общественные науки и современность. – 1993. – №3. – С. 124-135.
7. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М. : Терра, 1992. – 640 с.
8. Чичерин Б.Н. Вопросы политики / Б.Н.Чичерин. – М. : Кушнерев, 1903. – 139 с.
9. Чичерин Б.Н. Земство и Московская Дума / Б.Н.Чичерин. – М. : Север, 1934. – 372 с.
10. Чичерин Б.Н. История политических учений : [в 5-ти т.] / Б.Н. Чичерин. – М. : Грачева, 1869 – 1902.
11. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки : [в 3 т.] / Б.Н.Чичерин. – М.: Кушнерев, 1894 – 1898.
12. Чичерин Б.Н. Москва сороковых годов / Б.Н.Чичерин. – М. : Сабашниковых, 1929. – 292 с.
2. 14. Чичерин Б.Н. О народном представительстве : [изд. 2-е] / Б.Н.Чичерин. – М.: Грачева, 1899. – 810 с.
3. 15. Чичерин Б.Н. Посвящается русскому юношеству / Б.Н.Чичерин // Б.Н.Чичерин. Собственность и государство. – Т. 1. – С. 5-6.
4. Чичерин Б.Н. Россия накануне двадцатого столетия / Б.Н.Чичерин. – Берлин, 1901. – 129 с.
5. Чичерин Б.Н. Собственность и государство: [в 2-х т.] / Б.Н.Чичерин. – М.: Мартыанова-Прискорн, 1882 – 1883.
6. Чичерин Б.Н. Современные задачи русской жизни / Б.Н.Чичерин // Голоса из России. – 1856. – Вып. 1. – Кн. 4. – С. 51-123.
7. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н.Чичерин. – М. : Кушнерев, 1900. – 339 с.
8. Шаццлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг. / К.Ф. Шаццлло. – М. : Наука, 1985. – 547 с.
9. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907 – 1914 гг. / В.В. Шелохаев. – М.: Наука, 1991. – 231 с.